

РЕЦЕПЦІЯ ГЕГЕЛІВСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА В «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЗАКОНОЗНАВСТВА» КОСТЯНТИНА НЕВОЛІНА

На підставі аналізу «Енциклопедії законодавства» Костянтина Олексійовича Неволіна - фундатора філософсько-правової науки в Київському університеті автор з'ясує сутність, специфіку і значущість інтерпретації гегелівської філософії права на вітчизняних теренах першої половини ХІХ ст.

Звернення до однієї з найперших розробок у галузі філософії права, здійснених у стінах Університету Св. Володимира, видається важливим з огляду на необхідність розв'язання кількох проблем: по-перше, визначення тих ідейних впливів, що сприяли становленню філософії права на вітчизняних теренах, і по-друге, з'ясування місця і значущості філософсько-правової думки у київській університетській традиції.

У науковій літературі панівною є думка, що в Російській імперії філософія права не розвивалася принаймні до кінця ХІХ ст. Проте, звертаючись до історії Університету Св. Володимира, який було засновано 1834 року, важко не помітити той факт, що філософія права робить свої перші кроки паралельно з розбудовою університету. Дослідження філософсько-правової проблематики набувають на теренах імперії першої половини ХІХ ст. особливої актуальності у зв'язку з гострою потребою систематизації чинних законів та вдосконалення системи позитивної юриспруденції. Отже, розвиток філософії права в Росії був зумовлений передусім буденною необхідністю. Ставало дедалі зрозуміліше, що вдосконалення практики державного будівництва і правового регулювання вимагає всебічної розробки методологічних проблем держави та права.

Важливу роль у визначенні методологічних принципів та основних юридичних понять відіграло знайомство з німецьким ідеалізмом загалом і з філософсько-правовою концепцією Гегеля зокрема. Зважаючи на численні закиди, буцімто розвиток філософії права в Російській імперії розпочався із запозичення плодів чужої роботи, варто з'ясувати питання: який характер мав вплив німецького ідеалізму на розвиток вітчизняної філософії права? Чи йдеться про глибоку рецепцію, аналіз та осмислення німецької філософії права, чи про звичайне захоплення та учнівське наслідування?

Перше безпосереднє знайомство російських науковців із гегелівською філософією права від-

булося на території Німеччини. З метою поглиблення й поширення юридичної освіти, підготовки кваліфікованих кадрів у правознавчій сфері 1829 року п'ятеро студентів (О. Благовещенський, С. Богородський, В. Знаменський, К. Неволін і С. Орнатський) були відряджені на навчання до Німеччини (відтоді кількість російських слухачів у німецьких університетах дедалі зростала). Упродовж п'яти років згадані особи навчалися у Берлінському університеті, де слухали лекції Г. В. Ф. Гегеля, Ф. Ганса та К. Ф. фон Савіньї.

Серед перших російських слухачів Гегеля особливу увагу привертає постать Костянтина Олексійовича Неволіна (1806-1855), якому судилося стати фундатором філософсько-правової науки в Київському університеті. Син священика В'ятської губернії, вихованець В'ятської семінарії, студент Московської духовної академії, К. Неволін готувався до духовної кар'єри, втім, відрядження для подальшого навчання на кафедрі законодавства Петербурзького університету 1827 року відкрило для нього зовсім інші перспективи. Відтоді життя К. Неволіна було присвячено юриспруденції.

Здобувши ґрунтовну теоретичну (в Петербурзькому та Берлінському університетах) і практичну (при імператорській канцелярії) підготовку в галузі правознавства, К. Неволін успішно склав іспит на ступінь доктора законодавства (1834) і захистив докторську дисертацію «Про філософію законодавства у давніх» (1835). Місцем служби молодого доктора було призначено новостворений Університет Св. Володимира у Києві. Роки праці в Київському університеті на посадах ординарного професора кафедри енциклопедії права та ректора виявилися важливою віхою не тільки у викладацькому та науковому становленні К. Неволіна, а й у розбудові юридичної освіти на вітчизняних теренах. Досвід, набутий у Києві, К. Неволін переніс і до Петербурзького університету, де від 1843 р. і до кінця життя він посідав

кафедру російських громадянських законів, а також працював на посадах проректора і декана юридичного факультету.

Автор фундаментальної «Історії російських громадянських законів», три томи якої побачили світ у Санкт-Петербурзі, К. Чеволін залишив помітний слід і в історії вітчизняної філософсько-правової думки. Маємо на увазі його двотомну «Енциклопедію законодавства», видану в Києві в 1839-1840 рр. «Енциклопедія» К. Неволіна - це перша на вітчизняних теренах спроба аналізу філософсько-правових концепцій. На думку дослідників, ця праця «може вважатися першим російськомовним посібником з історії філософії права (давніх і нових часів)» [1, 141].

Водночас «Енциклопедія законодавства» К. Неволіна становить величезний інтерес як перше свідчення ґрунтовного знайомства з гегелівською філософією права, продемонстрованого вітчизняними правниками. Як зазначено вище, вивчення К. Неволіним філософсько-правової концепції Гегеля відбувалося не лише через студіювання тексту «Філософії права», а й шляхом безпосереднього прилучення до «джерела» - гегелівських лекцій із філософії права.

З огляду на нашу тему, варто бодай стисло окреслити зміст гегелівської філософсько-правової концепції. Філософія права в розумінні Гегеля є філософською наукою про право і належить до сфери об'єктивного духу. Її предметом є «ідея права, поняття права і його здійснення» [2, 17]. Поняття права в гегелівській філософсько-правовій концепції витлумачується в трьох значеннях: право як свобода, право як певний щабель свободи, право як закон (у сенсі позитивного права). Такий спектр тлумачень демонструє завдання права на різних рівнях його реалізації. «Філософія права» Гегеля вміщує три розділи, кожний з яких висвітлює один із видів права. Першим проявом конкретності у філософсько-правовій концепції Гегеля є абстрактне право, де увиразнюється «одинична воля суб'єкта» [2, 50]. Далі Гегель розглядає мораль як «право суб'єктивної волі» [2, 104]. Третій розділ «Філософії права» Гегеля присвячено ідеї правової моральності.

Якою ж мірою гегелівська філософія права вплинула на філософсько-правову позицію К. Неволіна? Аби відповісти на це запитання, спробуємо пильніше придивитися до змісту «Енциклопедії законодавства». Свою працю К. Неволін адресує двом категоріям осіб - фахівцям та інтелектуалам. Він вважав, що курс енциклопедії законодавства має бути полемічним, тому в загальній частині обговорював питання про користь енциклопедії, її методи та вихідні засади.

Як відзначає російський дослідник В. Нерсесянц, «вплив гегелівської ідеї спостерігається при висвітленні К. Неволіним проблем співвідношення сутності та явища, необхідності та випадковості, об'єктивного і суб'єктивного, історичного та логічного» [3, 185]. К. Неволін переймає положення гегелівської філософії права щодо трьох видів прав і обов'язків - «приватні, суспільні внутрішні та суспільні зовнішні» [4, 42]; двох начал при формуванні законодавства - випадкового і необхідного; етапів формування законодавства - від звичаїв та несвідомої діяльності до ідеї розуму як домінуючої у законодавстві; п'ять шаблів суспільного життя - сім'ю, рід, громадянське суспільство, державу і союз народів та народний дух. Однак слід зазначити, що К. Неволін не вживає ні гегелівського терміна «філософія права», ні більш усталеної назви «юридична енциклопедія» чи «енциклопедія права».

«Енциклопедія законодавства» К. Неволіна складається з двох частин. Першу присвячено теоретичним проблемам права, закону та держави. У другій частині розглядається історія філософії законодавства, в якій (у розділі «Філософія новітнього часу, розпочата Кантом») К. Неволін дає виклад філософсько-правової концепції Гегеля.

До питання про походження права К. Неволін підходить метафізично, виходячи з існування Бога. Його буття розкривається у фізичному та моральному світі діями волі. Вона уможливує пізнання предметів та усвідомлення діяльності відповідно до правди, яка становить підґрунтя людських прав та обов'язків: «Влада особи над особою, що базується на правді, - це право» [4, 47].

Духовне життя людини, на думку К. Неволіна, розгортається через спілкування, на ґрунті якого виникають суспільні й моральні права, що охороняються законом. Закон, зазначає К. Неволін, виконує суспільну функцію, «встановлює зовнішні міри для усунення злої волі» [4, 43]. Закони в державі виконують дві функції: охоронну та визначальну. Окрім державних визначальних та охоронних законів, К. Неволін виділяє громадянські охоронні та визначальні закони.

У розділі з історії філософії законодавства К. Неволін згадує близько двохсот мислителів. Погляди деяких із них він описує детальніше, про інших говорить як про представників певного періоду чи течії. Перш ніж підійти до аналізу певної правової концепції, К. Неволін знайомить читача із загальною філософською системою. Водночас його виклад містить деякі біографічні відомості та бібліографічні переліки.

В історичному огляді К. Неволіна особливий інтерес для нашої теми становить виклад філософсько-правових поглядів Гегеля, в системі якого професор вбачає «глибоке поєднання ідеалізму Канта і Фіхте з реалізмом Шеллінга» [4, 378].

Серед праць Гегеля, важливих для розуміння його філософії права, К. Неволін відзначає «Міркування про різні способи обробки природного права як науки», «Феноменологію духу» «Енциклопедію філософських наук», «Лекції з філософії історії» та, власне, «Філософію права». К. Неволін чітко відтворює гегелівське розуміння права, вкоріненого у духовному бутті людини, передусім у її свободній волі. Система права, за Гегелем, є царина здійснення свободної волі, світ саморозвинутого духу.

Дотримуючись обраної схеми викладу, К. Неволін звертається передусім до аналізу філософської системи Гегеля, що ґрунтується на розумінні філософії як безумовного саморозвитку думки. Гегелівська система складається з трьох частин: логіки, філософії природи та філософії духу. До філософії духу, в свою чергу, належить філософія духу суб'єктивного, об'єктивного (або права) й абсолютного.

Предмет філософії духу - думка, що, усвідомлюючи себе у собі самій, постає духом. Дух існує спочатку як дух одиничний, який усвідомлює себе як протилежний природі, зовнішній щодо неї. Розуміючи свою внутрішню сутність як волю, дух формує свій власний світ, у якому суб'єктивне постає об'єктивним, не втрачаючи власної суб'єктивності. Зрештою, дух усвідомлює глибинну основу свого буття, свою безумовну духовну субстанцію, а відтак конечна свідомість набуває доглибинного зв'язку з нескінченним.

Першим способом самореалізації свободної волі є воля окремої особи. Другою можливістю волі є приватна, чи суб'єктивна (внутрішня), воля, яка відрізняється від першої своїм протистоянням зовнішньому світові та закону. Третім шаблоном волі є поєднання двох попередніх у всезагальну, субстанційну волю, яка може проявити себе однаковою мірою як у зовнішній сфері, так і у внутрішній. Відповідно до трьох шаблонів волі Гегель розрізняє три види права: право абстрактне, право суб'єктивної волі (моральне право) і моральність.

У сфері абстрактного права свободна воля звертається лише до себе, тому є одиничною, безпосередньою і невизначеною перед обличчям зовнішнього світу. Накладаючи свою волю на зовнішні матеріальні речі, а отже, «роблячи їх своєю власністю» [4, 380], особа отримує зов-

нішне буття. Через посередництво речей вона вступає у взаємини з іншими особами. Володіння речами стає предметом спільної волі осіб, у вираженій у договорі. Однак згода осіб має випадковий характер, що породжує громадянську несправедливість, обман та насилля. У випадку громадянської несправедливості, коли виникає суперечка щодо належності речі одній із сторін, власники визнають всезагальні начала справедливості, але «самовільно підводять під них предмет суперечки» [4, 381]. В обмані права порушуються через приховане нехтування всезагальних начал справедливості. Насилля є відверте нехтування справедливості.

Абстрактне право, наголошує К. Неволін, Гегель розуміє як поєднання права з владою примусу. Порушення абстрактного права є насиллям, яке здійснюється щодо свободної волі у зовнішньому її вигляді. Утримання такого способу існування волі завдяки владного примусу є насиллям, яке знищує несправедливе насилля. Однак, виходячи з випадкового оволодіння майном та випадковою справедливістю, в окремої особи виникає бажання помсти. Оскільки думки людини не підпорядковуються праву, то воно перестає існувати і переходить у сферу моралі, де воля усвідомила свою силу і перетворилася на особливу суб'єктивну волю.

К. Неволін розглядає шаблони реалізації особливої суб'єктивної волі, які виділяє Гегель. Першим з них є обміркованість дій суб'єкта, другий - намір діяльності суб'єкта та благо, третій - добро та совість. До першої категорії суб'єкт відносить свої свідомі вчинки. Діяння в емпіричному сенсі, як наголошує К. Неволін, являють собою різні відношення до одиничних зовнішніх обставин, які створюють єдине ціле. Для розумної істоти розкривається всезагальна оцінка якості та значення вчинків: «Суб'єкту як розумній істоті належить право - здійснюючи вчинки, знати про цю всезагальну їх якість і прагнути саме цієї всезагальної якості, - діяти з наміром» [4, 381-382]. Сутність блага полягає в отриманні задоволення від своїх вчинків. Істиною одиничного блага є всезагальне та безумовне добро. Тому прагнення добра суб'єктивною волею визначається не абстрактною позитивністю, а співвіднесеністю із загальною ідеєю добра. Воля, яка творить всезагальне добро, керується власною совістю. Форма, в якій здійснюється і розвивається тотожність суб'єктивності та добра, є моральність [4, 383].

У сфері моральності, зазначає К. Неволін, Гегель поєднує суб'єктивне з об'єктивним, внутрішнє із зовнішнім, особливе з всезагальним. Людині зрозуміло, що можна чинити і що забо-

ронено, якщо вона усвідомлює сутність всезагального добра. Закони моральності Гегель викладає не як вимоги, а як такі, що вже реалізовані у зовнішній сфері. «Вони здійснюються завдяки волі суб'єктивній і у волі суб'єктивній, яка знаходить у них власне існування і вільно їх виконує як свої власні закони» [4, 384].

Оскільки здійснення добра відбувається в сім'ї, у громадянському суспільстві та державі, то Гегель розкриває сутність та значення таких союзів людей. Ідея добра як почуття любові реалізує себе в сім'ї. Вона існує у вигляді зовнішніх суспільних зв'язків, які поєднують окремих людей в єдине ціле, що є результатом існування громадянського суспільства. У громадянському суспільстві формується система задоволення потреб та функціонують судові, поліцейські та станові інституції.

Згідно з гегелівською філософсько-правовою концепцією, людина задовольняє свої потреби через працю та обмін виготовлених речей. Зі збільшенням кількості потреб відбувається поділ праці, і відповідно до різних типів потреб виникають різні прошарки суспільства. Взаємне задоволення потреб відбувається не хаотично, а відповідно до встановлених законів, які є правом. Ці закони оприлюднені, отже, їх порушення вимагає втручання суду.

Однак суд «не піклується про особливе благо людей», покладаючись на долю випадку [4, 384]. Для уникнення випадковості застосовуються поліцейські заходи. Кожен громадянин як приватна особа шукає свого щастя та задоволення особливих інтересів у своєму прошарку. Натомість мета «безумовно-всезагальна»: «Громадянське суспільство переходить, таким чином, у державу» [4, 387].

Держава є ідеєю добра, яка досягнула самоусвідомлення. К. Неволін виділяє три завдання гегелівської правової держави: 1) держава розвивається всередині себе і є організмом правління; 2) як особливе індивідуальне ціле держава перебуває у стосунках з іншими державами, що сприяє становленню міжнародного права; 3) кожна окрема держава здійснює лише одну частину всезагальної ідеї через особливі часові та просторові обставини. Кожна держава має своє місце у всевітній історії, мета якої - розкриття моральної ідеї у всій її повноті та чистоті.

Як зазначає К. Неволін, метою світу як моральної субстанції є, за Гегелем, «істинна свобода духу - жива свідомість людини того, що природа не повинна мати жодної над нею влади» [4, 387], що людина повинна діяти не за потягом природних інстинктів, а відповідно до ідеї розуму, втіленої державою. Відповідно до шаблів розвитку, які проходить всевітній дух, Гегель виділяє чотири типи держав, реалізованих у східному, грецькому, римському та германському світах, які відзначалися характерними для них системами права.

Здійснюючи аналіз «Філософії права» Гегеля, К. Неволін справедливо зазначає, що однією з найважливіших рис гегелівської філософсько-правової концепції є спроба поєднати суб'єктивний і об'єктивний напрямки. У цьому він вбачає істотну перевагу. «Філософія права» Гегеля знищує розподіл між правом і моральністю, поєднуючи обидва види діяльності» [4, 387].

Позитивним моментом у «Філософії права» Гегеля К. Неволін вважає скасування межі між правом і політикою - ствердження переконання, що право передбачає вирішення політичних питань у правовій площині. Загалом, відзначає К. Неволін, «усі частини великої будівлі права у Гегеля розташовані з дивовижною суголосністю, оздоблені з величезною майстерністю і навіть вишуканістю; ціле вирізняється внутрішньою твердістю» [4, 388]. Недоліками філософсько-правової концепції Гегеля К. Неволін вважає надто сильний «вплив духу свого часу» і незначну увагу до інших історичних періодів [4, 387].

Аналіз підручника з історії філософії права, написаного К. Неволіним, який водночас вміщує виклад філософії Гегеля, показує, що в київській університетській аудиторії від початку відбувалося дослідження та вивчення філософії німецького ідеалізму в цілому і філософії Гегеля зокрема. «Енциклопедія законодавства» подає перший конкретний приклад та результат осмислення ідеї права в розумінні Гегеля на вітчизняних теренах. Грунтовний аналіз гегелівського філософсько-правового вчення, здійснений К. Неволіним, засвідчує його творче ставлення до спадщини німецького мислителя та інтерес вітчизняних фахівців до концептуального осмислення ідеї права.

1. *Ткачук М. Л.* Неволін Костянтин Олексійович // Філософська думка в Україні: Бібліографічний словник - К.: Ун. вид-во «Пulsари», 2002.
2. *Гегель Г.* Основи філософії права, або Природне право і державознавство.- К.: Юніверс, 2000.

3. *Нерсесянц В.* Гегелевская философия права- М.: Наука, 1974.
4. *Неволін К.* Энциклопедия законовещения- СПб: Изд-во СПбГУ, 1997.

O. Obuhivska

RECEPTION OF HEGEL'S PHILOSOPHY
OF LAW IN THE "ENCYCLOPEDIA OF JURISPRUDENCE"
BY K. NEVOLIN

On the base of " Encyclopedia of Jurisprudence" by K. Nevolin, who is the founder of philosophic and legal thoughts in Kyiv University, the author elucidates the essence, specific features and importance of Hegel's philosophy of law interpretation within a scientific circle of Russian Empire of the first half of the 19th century.